

AHOLINING MEXANIK HARAKATI VA ASOSIY KO'RSATKICHLARI HISOBINI YURITISH.

Anarbekova D.B.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi

Annotatsiya. *Maqolada O'zbekiston aholining mexanik harakat ko'rsatkichlari, ularni hisoblash usullari, mutloq va nisbiy mexanik harakat ko'rsatkichlari, ularga ta'sir qiluvchi omillar O'zbekistonda aholining mexanik harakat ko'lami va uni belgilovchi omillar ifodalangan. Tadqiqot ob'ekti: aholining mexanik harakati, uning asosiy ko'rsatkichlari hisobini olib borish. Maqsad: respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ko'plab muhim yo'nalishlarini va aholining mexanik harakati va asosiy ko'rsatkichlari hisobini yuritishda demografik vaziyatning xususiyatlarini ochib berish. So'nggi yillarda respublikada aholining mexanik harakati (ko'chib kelish yoki ko'chib ketish) jarayonlarini tartibga solishga qaratilgan mamlakatning migratsiya siyosatidagi o'zgarishlar muhim rol o'ynaydi.*

Kalit so'zlar: *migratsiyasi, migratsiya siyosati, migrasion o'sish koeffitsiyenti, mexanik o'zgarish (ko'payish yoki kamayish) koeffitsiyentlari. ko'chib kelganlar soni, promille.*

Аннотация. *В статье раскрыты особенности механического движения населения Узбекистана, методы их расчета, показатели абсолютного и относительного механического движения, факторы, влияющие на них, а также динамика показателей механического движения населения Узбекистана. В Узбекистане выражены масштабы механического движения населения и определяющие факторы. Объект исследования: механическое движение населения, ведение учета его основных показателей. Цель: раскрыть многие важнейшие направления социально-экономического развития республики и особенности демографической ситуации при учете механического движения населения и основных показателей. Важную роль в последние годы в республике играют изменения миграционной политики страны, направленные на регулирование процессов механического перемещения населения (переселения или выселения).*

Ключевые слова: *Миграция, коэффициент иммигрантов, коэффициент эмигрантов, коэффициенты механического изменения (увеличение или уменьшение).*

Abstract. *The article reveals the features of the mechanical movement of the population of Uzbekistan, methods of their calculation, indicators of absolute and relative mechanical movement, factors influencing them, as well as the dynamics of indicators of the mechanical movement of the population of Uzbekistan. In Uzbekistan, the scale of the mechanical movement of the population and the determining factors are expressed. The object of the study: the mechanical movement of the population, keeping records of its main indicators. Purpose: to reveal many of the most important directions of socio-economic development of the republic and the peculiarities of the demographic situation, taking into account the mechanical movement of the population and the main indicators. Changes in the country's*

migration policy aimed at regulating the processes of mechanical population movement (resettlement or eviction) have played an important role in recent years in the republic.

Keywords: *Migration, the coefficient of immigrants, the coefficient of emigrants, the coefficients of mechanical change (increase or decrease).*

1. Kirish.

Mamlakat (hudud) aholi soni migratsiya hisobiga ham o'zgaradi. Migratsiya so'zi lotincha bo'lib, ko'chish ma'nosini bildiradi. Migratsiya ikki xil ya'ni mamlakatga (hududga) aholining ko'chib kelishi (immigratsiya) yoki mamlakattan (hududdan) aholining ko'chib ketishi (emmigratsiya) bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Aholining bir hududdan ikkinchi hududga yoppasiga ko'chishi turli sabablarga asosan bo'lishi mumkin. O'zbekiston aholisi ko'p millatli bo'lib, hozirgi paytda 130 dan ortiq millat va elatlar aholisi tinch-totuv, Konstitutsiyaga asoson teng huquqlarga ega holda yashamoqda. O'zbekistonda qo'shni mamlakatlar millatlari bo'lmish: tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar, turkmanlar ko'p yashaydi. Ulardan tashqari ruslar, qrim tatarlari, mesxeti turklari, koreyslar va boshqa millat vakillari ham ko'pchilikni tashkil etadi. Ruslar O'rta Osiyo xonliklarini chor Rossiyasi bosib olgan paytlarda, ayniqsa sobiq SSSR paytida juda ko'plab ko'chib kelishgan. Chunki sobiq SSSR paytida tuman, viloyat kommunistik partiya qo'mitasining 2-sekretarlari, yirik korxonalar va tashkilot rahbarlari albatta rus millatiga mansub kishilar bo'lishgan. Qrim tatarlari va mesxeti turklari esa 2 – Jahon urushi davrida Stalin buyrug'iga asosan shoshilinch ravishda O'rta Osiyo respublikalariga surgun qilingan. Mehmondo'st o'zbek xalqi o'z uylaridan ularga joy bergan, qiyinchiliklarga qaramasdan oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan yordam bergan. O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillarida ruslar, ukrainlar, Farg'ona voqeasidan (1989 yil may oyida) keyin mesxeti turklari ko'plab ko'chib keta boshladi. Qozog'iston ham poytaxtini Ostona shahriga ko'chirgandan (Olma-ota shahridan) keyin qozoq xalqi ham ma'lum qismi ko'chib ketdi. Shuni ham ta'kidlash lozimki Rossiyaga ko'chib ketganlar sovuqqa, shartsharoitga o'rganmaganligi uchun, mesxeti turklari esa ularning qadimiy joylari boshqalar tomonidan egallanganligi uchun ularning bir qismi O'zbekistonga qaytib ko'chib keldilar. Shunday qilib aholi migratsiyasi tegishli organlarda qayd qilinadi va hisobga olib boriladi.

2. Adabiyotlar sharhi.

Mazkur mavzu yuzasidan bir qator mahalliy va xorijiy olimlar ilmiy tadqiqot va izlanishlar olib borishgan va borishmoqda, ular mazkur sohani rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shishmoqda. Demak, xorijiy olimlardan Rossiyalik olimlar T.I.Zaslavskayaning (2007) fikricha, axolining xududiy kuchib yurishi odamlarning ruxiy xususiyatlarini uzgartirishga, ularning dunyokarashini kengaytirishga, xayotning turli soxalaridagi bilimlarini kengaytirishga, mexnat kunikamalari va ishlab chikarish tajribasi bilan ayirboshlashga, shaxsni, uning moddiy, ijtimoiy va ma'naviy extiyojlarini rivojlantirishga, milliy madaniyatlarning integratsiyasiga xizmat kiladi. Harakatchanroq aholi, qoidaga ko'ra, ijtimoiy jihatdan xam faolroqdir.

A.D.Nazarov (1995): "Aholi migratsiyasi insoniyatning o'zini yaratdi: bir yoki bir nechta joylarda paydo bo'lgan odam migratsiya jarayonida hozirgi oykumenani egallab oldi va o'zlashtirdi; aynan migratsiya yerliklarning hozirgi xilma-xilligiga olib keldi va aholining global, mintaqaviy va mahalliy miqyosda joylashishiga hissa qo'shdi. Bundan tashqari, odamlarning katta massalarining bunday doimiy harakati doimiy buzilish va muvozanatni tiklash belgisidir ijtimoiy aloqalar tizimida o'zini o'zi boshqarishning muhim omili ijtimoiy tizimidir.". Migratsiya fanining shakllanishi va rivojlanishida aholi migratsiyasining turli jihatlarini o'rganadigan rus olimlarining asosiy asarlari katta rol o'ynadi. Ingliz geografi va kartografi Ernst Georg Ravenshteyn migratsiya jarayonlarining qonuniyatlari birinchi

marta XIX asrda aniqlangan. Keyinchalik fanda bunday jarayon migratsiya qonunlari deb nomlana boshladilar.

O'zbekistonda aholi migratsiyaga bo'yicha jarayonlarining nazariy-metodologik masalalar bo'yicha tadqiqotlar olib borgan yetakchi olimlar qatoriga Q.X.Abduraxmonov (2019), N.Muminov, O.Egamberdievani (2020) kiritish mumkin.

Bugungi zamonaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda aholini mexanik xarakatini ahamiyati uning hisobini yuritish, statistik tahlili: muammolari va ularning yechimlari haqida, boshqa ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar ham ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishmoqda.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolaning ilmiy-nazariy asosi sifatida iqtisodiy adabiyotlar hamda normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, mahalliy va xorijiy olimlar va mutaxassislarning demografiya va migratsiya ishlarini qiyosiy tahlil izlanishlari, ularning yozma va og'zaki fikr mulohazalarini tahlil qilish, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni kuzatish orqali tegishli yo'nalishlarda xulosa va taklif berilgan. Mavzuni o'rganish jarayonida statistika ma'lumotlar (milliy statistika to'plamlari, demografik va ijtimoiy-iqtisodiy xarakterdagi ma'lumotnomalar). Sotsiologik tekshiruv tahlili o'tkazildi. Tadqiqot strategiyasi mantiqiy ketma-ketlikni, ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, umumlashtirish, natijalarni tahlil qilish usullarining o'zaro bog'liqligi va o'zaro bog'liqligini o'z ichiga oladi. Birgalikda ular ushbu ishda ko'rib chiqilayotgan muammoni har tomonlama ilmiy o'rganishga qaratilgan.

4. Tahlil va natijalar.

Migratsion o'sish koeffitsiyenti - aholining migratsion o'sishini doimiy aholining o'rtacha soniga bo'lib, 1000 ga ko'paytirish yoki ko'chib kelganlar koeffitsiyentidan ko'chib ketganlar koeffitsiyentlarini ayirmasi sifatida aniqlanadi (o'lchov birligi - promille).

Ko'chib kelganlar soni - ko'chib kelganlarning absolyut miqdori, ya'ni muayyan hududga uning tashqarisidan ko'chib kelganlardan iborat. Ichki ishlar organlari tomonidan aholini yashash joyi bo'yicha ro'yxatga olishda tuziladigan ko'chib kelishni statistik hisobga olish varaqalarini qayta ishlash natijasida aniqlanadi.

Doimiy yashash maqsadida ko'chib kelganlar soni qo'yidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$I = I_d + I_r + I_f ,$$

bu yerda,

I - jami doimiy yashash maqsadida ko'chib kelganlar soni (kishi);

I_d - hudud ichki ma'muriy birliklariga boshqa ma'muriy birliklaridan doimiy yashash maqsadida ko'chib kelganlar soni (kishi);

I_r - hududlararo doimiy yashash maqsadida ko'chib kelganlar soni (kishi);

I_f - xorijdan doimiy yashash maqsadida ko'chib kelganlar soni (kishi).

1000 aholiga nisbatan ko'chib kelish koeffitsiyenti (K_I) - hisobot davrida ko'chib kelganlar sonini doimiy aholining o'rtacha soniga bo'lib, 1000 ga ko'paytirish orqali hisoblanadi (o'lchov birligi - promille);

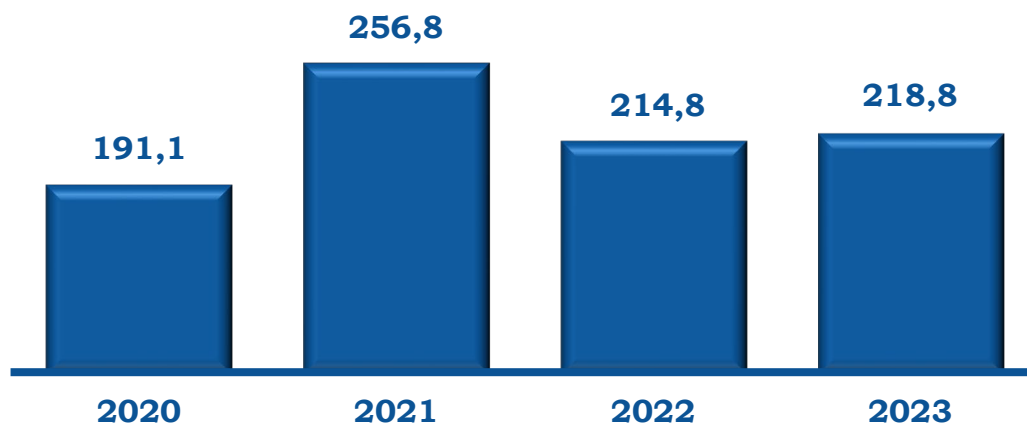
$$K_I = \frac{I}{\bar{P}} * 1000$$

bu yerda,

K_I - 1000 aholiga nisbatan ko'chib kelganlar koeffitsiyenti (promille),

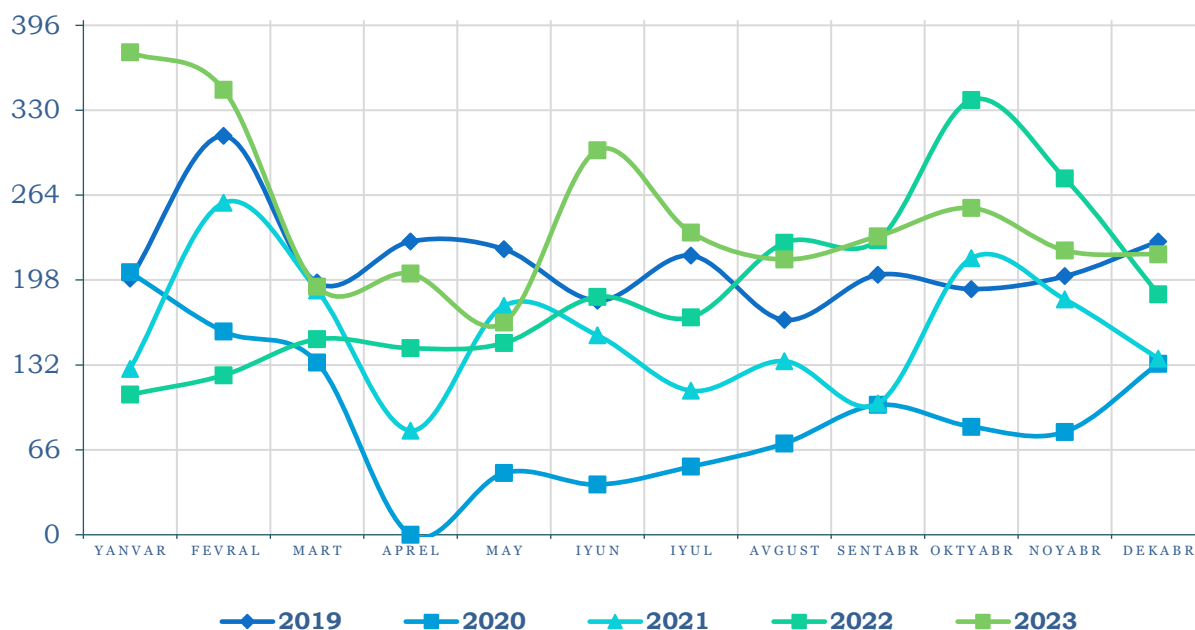
I - doimiy yashash maqsadida ko'chib kelganlar soni (kishi);

\bar{P} - doimiy aholining hisobot davridagi o'rtacha soni (kishi).

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi bo'yicha jami ko'chib kelganlar.
2023-yil yanvar-dekabr (ming kishi)

Statistik ma'lumotlarga ko'ra 2023-yil yanvar-dekabr oylarida ko'chib kelganlar soni 218,8 ming kishini tashkil etdi, shundan erkaklar soni 91,0 ming kishini, ayollar soni 127,8 ming kishi, ko'chib kelganlar soni shahar joylarida 169,7 ming kishini, qishloq joylarida 49,1 ming kishini tashkil etdi.

2-rasm. Oylar bo'yicha xorijdan ko'chib kelganlar
2023-yil yanvar-dekabr, kishi

Rasmdagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki so'nggi 5-yil davomida xorijdan ko'chib kelganlar soni ko'rsatkichi oylar kesimida tahlil etilganda, nisbatan kam xorijdan ko'chib kelganlar soni 2019-yilda avgust oyiga, 2020-2021-yillarda aprel oyiga, 2022- yilda yanvar va 2023-yilda may oylarida qayd etilgan bo'lsa, eng ko'p xorijdan ko'chib kelganlar soni esa 2019-yilda fevral oyiga, 2020-yilda yanvar oyiga, 2021-yilda fevral, 2022- yilda oktyabr va 2023-yilda yanvar oylarida qayd etilganligi kuzatildi.

3-rasm. Xorijiy mamlakatlardan doimiy yashash maqsadida ko'chib kelganlarning davlatlar bo'yicha taqsimlanish 2023-yil yanvar-dekabr

O'zbekiston Respublikasiga xorijiy mamlakatlardan ko'chib kelganlarning asosiy qismi Rossiya Federatsiyasi (jami xorijdan ko'chib kelganlarga nisbatan **39,8%**), Qozog'iston Respublikasi (**24,6 %**), Tojikiston Respublikasi (**9,7%**), Qirg'iz Respublikasi (**5,1%**), Turkmaniston Respublikasi (**2,1 %**) va boshqa mamlakatlar (**18,7 %**) hissasiga to'g'ri kelgan.

1000 aholiga nisbatan ko'chib ketish koeffitsiyenti (K_E) – hisobot davrida ko'chib ketganlar sonini doimiy aholining hisobot davridagi o'rtacha soniga bo'lib, 1000 ga ko'paytirish orqali hisoblanadi (o'lchov birligi - promille).

$$K_E = \frac{E}{\bar{P}} * 1000$$

bu erda,

K_E – 1000 aholiga nisbatan ko'chib ketganlar koeffitsiyenti (promille),
 E – doimiy yashash maqsadida ko'chib ketganlar soni (kishi);
 \bar{P} – doimiy aholining hisobot davridagi o'rtacha soni (kishi).

Ko'chib ketganlar soni – ko'chib ketganlarning absolyut miqdori, ya'ni muayyan hududdan uning tashqarisiga ko'chib ketganlardan iborat. Ichki ishlar organlari tomonidan aholini yashash joyi bo'yicha ro'yxatdan chiqarishda tuziladigan ko'chib ketishni.

Jami doimiy yashash maqsadida ko'chib ketganlar uch qismga:

1. hududlar (Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri)
2. hududlararo (Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar Toshkent shahri)
3. xorijga doimiy yashash maqsadida ko'chib ketganlarga ajratiladi.

Ularning barchasi qo'shilib jami doimiy yashash maqsadida ko'chib ketganlarni tashkil etadi hamda ketgan hududning aholisi sonidan ayriladi, ya'ni quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E = E_d + E_r + E_f$$

bu erda,

E – jami doimiy yashash maqsadida ko'chib ketganlar soni (kishi);

E_d – hudud ichki ma’muriy birliklaridan boshqa ma’muriy birliklariga doimiy yashash maqsadida ko’chib ketganlar soni (kishi);

E_r – hududlararo doimiy yashash maqsadida ko’chib ketganlar soni (kishi);

E_f xorijga doimiy yashash maqsadida ko’chib ketganlar soni (kishi).

hududlar (Qoraqalpog’iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri) ichiga hamda hududlararo (Qoraqalpog’iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri) doimiy yashash maqsadida ko’chib ketganlar hududlar (Qoraqalpog’iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri) ichiga hamda hududlararo (Qoraqalpog’iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri) doimiy yashash maqsadida ko’chib kelganlarning ketgan joyiga nisbatan doimiy yashash maqsadida ko’chib ketganlar deb hisobga olinadi, ya’ni:

$$I_d = E_d \text{ va } I_r = E_r$$

1000 aholiga nisbatan ko’chib ketish koeffitsiyenti (K_E) – hisobot davrida ko’chib ketganlar sonini doimiy aholining hisobot davridagi o’rtacha soniga bo’lib, 1000 ga ko’paytirish orqali hisoblanadi (o’lchov birligi - promille)

$$K_E = \frac{E}{\bar{P}} * 1000$$

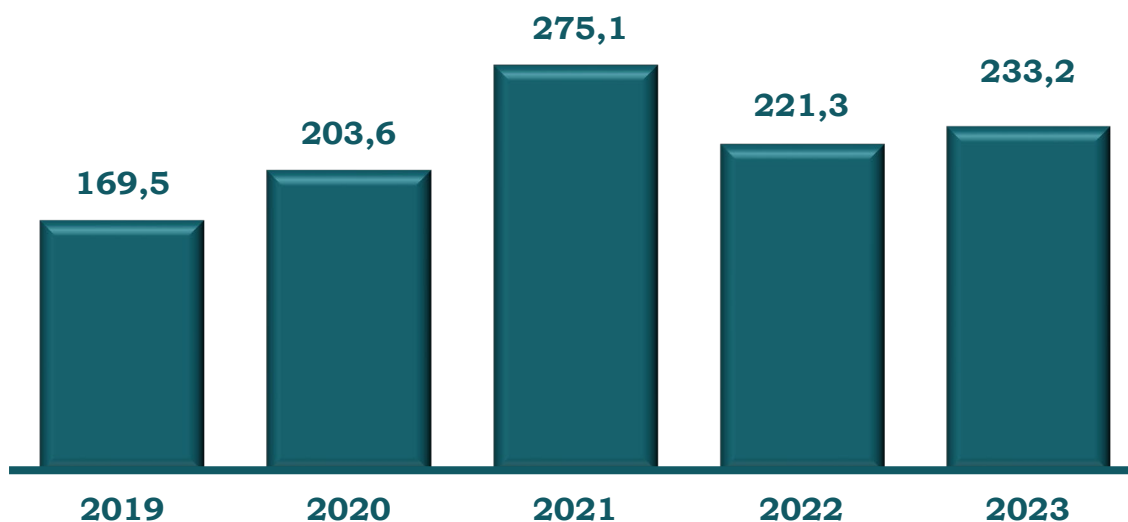
bu yerda,

K_E – 1000 aholiga nisbatan ko’chib ketganlar koeffitsiyenti (promille)

E – doimiy yashash maqsadida ko’chib ketganlar soni (kishi);

\bar{P} – doimiy aholining hisobot davridagi o’rtacha soni (kishi).

Mexanik harakat ko’rsatkichidan biri bu ko’chib ketish hisoblanadi. *Ko’chib ketganlar soni* – ko’chib ketganlarning absolyut miqdori, ya’ni muayyan hududdan uning tashqarisiga ko’chib ketganlardan iborat. Respublikamizda Hududlar bo’yicha ko’chib ketish koeffitsiyenti eng yuqorisi **Toshkent** shahrida 23,2 promille, **Navoiy** viloyatida 12,2 promille, **Toshkent** viloyatida 9,2 promille, eng kam ko’rsatkich **Namangan** viloyatida 1,6promille, **Andijon** viloyatida 2,5 promille va **Farg’ona** viloyatida 2,9 promilleni tashkil etgan.

4-rasm. O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha jami ko‘chib ketganlar 2023-yil yanvar-dekabr

Yuqoridagi 4-rasmda 2023-yil yanvar-dekabr oylarida ko’chib ketganlar soni **233,2** ming kishini tashkil etdi, shundan erkaklar soni **97,8** ming kishini, ayollar soni **135,4**ming

kishi, ko'chib ketganlar soni shahar joylarida **158,7** ming kishini, qishloq joylarida **74,5** ming kishini tashkil etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi statistika agentligining ma'lumotlariga asosan 2023-yil yanvar-dekabr oylarida O'zbekiston Respublikasidan xorijiy mamlakatlarga ko'chib ketganlar soni **17 336** kishini tashkil etib, shundan erkaklar soni **8 270** kishini, (**47,7 %**) ayollar soni esa **9 066** kishini (**52,3 %**) tashkil etdi.

5. Xulosa.

Maqolada keltirilgan formulalar orqali mamlakatimiz aholining mexanik harakatini iqtisodiy o'zgarishlarni kuzatishimiz mumkin va **koeffitsiyenti** aniqlashimiz mumkin. Ma'lumki, mamlakatimiz o'z mustaqilligi yo'lidan barqaror rivojlanishida davom etayotgan bugungi kunda yetishtirilayotgan va ishlab chiqarilayotgan moddiy ne'matlar birinchi navbatda inson manfaati uchun, ya'ni uni himoya qilish, muhofaza etish, ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasini yuksaltirishga yo'naltirilgan.

Jumladan, aholining mexanik harakati ham mamlakatimiz aholisining hayotiga bevosita o'zining ta'sirini ko'rsatadi. Shunday qilib, aholini mexanik harakatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, rivojlanayotgan mamlakatlarda aholi yashash sharoitining yuqori darajada ekanligi, ishlab chiqarishni rivojlanganligi, bo'sh ish o'rinlarining borligi sababli boshqa rivojlanayotgan xududlarga ish izlab, yaxshi yashashni xoxlab, asosan mehnatga yaroqli aholi tashqi migratsiyaga faol qatnashadi. Rivojlangan mamlakatlarda kelgan fuqarolar asosan og'ir ishlarni bajarishadi. Shuning uchun rivojlangan mamlakatlarda aholi migratsiya saldosini musbat, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa bu ko'rsatkich manfiy hisoblanadi.

Adabiyotlar:

Abduraxmonov Q.X. (2019) Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik - Toshkent.

Muminov N., Egamberdieva O. (2020) Modern aspects of human capital development as a method for improving the labor market of Uzbekistan. - Устойчивое развитие экономики: международные и национальные аспекты. Электронный сборник статей IV Международной научнопрактической online-конференции (Новополоцк, 26 ноября 2020 г.). p. 237-240.

Tolametova Z.A. (2017) Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi - Toshkent.

Qaror (2020) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 15-sentyabrdagi "Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4829-son

Заславская Т.И. (2007) Социальная экономика и экономическая социология. Избранные произведения: В 3-хтт. Т. 1. - М.: Экономика. - С.49.

Назаров А.Д. (1995) Современные проблемы миграции населения: исторические процессы, тенденции, социальное последствие. М.: Союз, С. 5.